

ANDREAS HILGER

NÉMET FOGLYOK SZOVJET TÁBOROKBAN 1941–1956

A német foglyokkal szembeni bánásmód a szovjet állam és társadalom 1944–45-tel kezdődő, gyorsított (újra)sztalinizálásának folyamatába illeszkedett. Sztálin – céljai elérése érdekében – következetesen felhasználta az összes rendelkezésére álló, kipróbált eszközt: a politikai ítélezést, a táborok rendszerét, a kényszermunka sajátos szervezeteit stb. A németeket annak a szovjet jóvátételi politikának vetették alá, amely minden lehetséges módon, könyörtelenül kizsákmányolta az erőforrásokat, kezdetben a szövetségesek jóváhagyásával, később a szövetségi viszonyokon kívül. Ezen túl Sztálin a saját érdekszférájának az állítólagos kapitalista bekerítéssel és fellazítással szembeni védelmezésében is felhasználta őket. Hozzá kell tenni, Sztálin ugyanolyan kegyetlenséggel érvényesítette politikáját saját polgáraival, mint a németekkel szemben. Jól szemlélteti ezt a korábbi szovjet hadifoglyokkal és szovjet kényszermunkásokkal szembeni szovjet bánásmód a felszabadulás után. 1941-től 1944-ig ezeket a szovjet állampolgárokat ugyanúgy a Gupvi táborába zárták, mint az ellenséges hadifoglyokat. A politika és az ideológia belső logikájából adódóan Sztálint nem a bosszúszomj vagy a megtorlás vágya vezérelte. Ebben a tekintetben a német foglyok ügye a sztálini logika és hatalomgyakorlási mechanizmus szerves részét képezte. Ez persze kevés vigaszt jelent az áldozatok számára, de a történelmi elemzés szempontjából fontos körülmény.

Német hadifoglyok
Oroszországban

DEPORTÁLTAK, HADIFOGLYOK,
ELÍTÉLTEK

1945 februárjától áprilisáig a Vörös Hadsereg a Belügyi Népbiztosság parancsára a szovjet statisztikák szerint 80-100 ezer (német becslések szerint 300 ezer) tizenhét és ötven év közötti úgynevezett „Reichsdeutsche” státuszú személyt – azaz a Harmadik Birodalom központi területein élő német állampolgárt – tartóztatott le. Ezeket a németeket – főként férfiakat – jórészt a Szovjetunió nyugati területein (elsősorban Ukrajnában) lévő szénbányákban végzendő kényszermunkára deportálták, ahogy a szovjet zsargonban nevezték: mobilizálták. A deportáltak a Gupvi (Hadifoglyok és Internáltak Főigazgatósága) fennhatósága alá kerültek. Az érintettek körében rendkívül magas volt a halálozási arány, még a szovjet kimutatások is 20 százalékal körülre teszik.

A mostoha élet- és munkakörülmények valójában a kényszermunka hatékonyságát is nagymértékben rontották. A különböző referencia-időpontokban felvett adatok szerint a kontingensnek alig 25 százaléka volt munkaképes állapotban, mivel 75 százalékuk még ahhoz is túl kimerült volt, hogy elhagyja a barakkot. A szovjet teljesítménynormákat és gazdasági terveket soha nem is sikerült teljesíteni. A túlélők többségét 1946–47-ig feltehetőleg repatriálták, bár egy részük így is a Szovjetunióban marad nagyjából 1949 végéig. A táborokban és az archív dokumentumokban a Reichsdeutsche státuszú személyek nem jelentek meg külön kategóriaként az általános ellátás, a tábori rend, a szovjet állampolgárokkal létesülő kapcsolatok vagy a vezénylés tekintetében. Tudomásom szerint e csoport története változatlanul feldolgozásra vár – mégpedig sürgősen.

Ezzel ellentétben a szovjet fogságba került németek legnagyobb csoportjáról, a hadifoglyokról meglehetősen széles körű archív és kutatási anyag áll rendelkezésre – egyetlen kivétellel. A szovjet partizánok fogságába esett német katonákról ugyanis nem állnak rendelkezésre megbízható adatok, részletes leírásokról nem is beszélve.

A második világháború frontjain a Vörös Hadsereg által foglyul ejtett német katonák összlétszámát a szovjet statisztikák mintegy 2,4 millió főben állapítják meg, a háború utáni nyugatnémet számítások viszont 3,1 millióra teszik. A legújabb kutatások sze-

rint a német hadifoglyok száma 2,8-2,9 millió volt. Az elítélteket leszámítva a német hadifoglyok a Gupvi fennhatósága alá kerültek. A halálzási ráta – csakúgy, mint az internáltak esetében – 20 százalék körül volt (a hiányos szovjet kimutatásokban alacsonyabb, míg a túlélők ellentmondó beszámolóiban és a nyugati megfigyelők becsléseiben magasabb arányszámok jelennek meg).

Az élet- és munkakörülmények legjobb esetben is viszontagságosak, legrosszabb esetben pedig – szó szerint – elviselhetetlenek voltak, és nemcsak a háború alatt, hanem egészen 1947-ig. A munkaképtelen hadifoglyok első csoportjainak repatriálása már 1945 eleje és 1946 között megkezdődött. Ennek ellenére még 1949 januárjában is mintegy 400 ezer német hadifogly maradt a szovjet táborokban. 1949–50-ben, miközben ennek a kontingensnek a legnagyobb részét repatriálták, a Kreml több ezer hadifoglyot elítéltetett. Ennek megfelelően 1950 tavaszára egy néhány száz fős csoportot leszámítva már csak elítélt hadifoglyok maradtak a Szovjetunió területén. Az ítélet nélkül hadifogságban tartott személyek közül a leghíresebb Paulus tábornok lehetett, aki a 6. német hadsereg parancsnokaként esett fogságba Sztálingrád alatt 1943-ban. Ő 1953-ban tért haza Németországba.

1941-től 1956-ig a szovjet hadbíró-ságok és az NKVD, valamint az MVD intézményei összesen mintegy 34 000 német hadifoglyot ítéltek el háborús bűnökért, politikai bűncselekményekért vagy e kettő különös keverékéért. Némileg bizonytalan hitelű becslések szerint 600-700 hadifoglyot ítéltek halálra és végezték ki. A bírósági eljárások többségét, mintegy 21 ezret csak 1949-ben folytatták le.

1949-ig az elítélt hadifoglyoknak Gulag-táborokban, köztük az úgynevezett speciális vagy Katorga táborokban és a „különösen veszélyes foglyok” számára kialakított börtönökben kellett letölteniük büntetésüket. Ezekben a különleges büntetőintézetekben még szigorúbb, azaz még embertelenebb biztonsági körülmények uralkodtak, ami mellett a hosszabb munkaidő, a kisebb fejadag és a rosszabb tisztasági feltételek tették még elviselhetlenebbé a fogságot. Az éghajlati viszonyok, a munkakörülmények és a Németországgal való kapcsolattartástól való teljes elzártság miatt a Gulag-táborokban a túlélés esélyei még bizony-

Hadifoglyok a moszkvai lóversenypályán, 1944. július 17

Hadifoglyok menetszlopa,
Kelet-Poroszország, 1945. május

talánabbak voltak, mint a Gupvi-rendszerben. Konkrét és megbízható adatok a Gulag hadifoglyainak munkavégzési hatékonyságára és halálozási arányszámaira vonatkozóan még nem állnak rendelkezésre.

Az 1949-ben és 1950-ben tömegesen elítélt hadifoglyok a Gupvi fennhatósága alatt maradtak. Ugyanebben az időszakban, 1950-ben a korábbi Gulag-foglyokat is átszállították a Gupvi táborába.

REPATRIÁLÁS

Az elítélt hadifoglyok egy részét 1953–54 folyamán – az első, Berija nevéhez kötött desztalinizációs kísérlet részeként, illetve a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) uralmát támogatva – visszaengedték Németországba. Berija már 1953 áprilisában kezdeményezte a szovjet fogságban lévő külföldiekre vonatkozó politika általános újraértékelését, és engedélyezte 7000 német repatriálásának előkészítését, mivel „már nem jelentenek komoly fenyegetést országunk számára”. A keletnémet felkelést követően a bukott Berija ellenlábasai, elsősorban a külügyminiszter Vjacseszlav Molotov és a belügyminiszter Szergej Kruglov le akarták állítani az összes repatriációs tervet. Végül a Nyikita Hruscsov felívelő karrierjét támogató Georgij Malenkov

– ő volt ekkor az első az egyenlők között – talált egy kompromisszumos megoldást. 1953 októberében szabadon bocsátottak mintegy 5400 elítélt hadifoglyot. Hogy Kelet-Berlinben az NSZEP-rezsimnek az 1953. júniusi felkelés nyomán megrendült hatalmát helyreállítsák, a hivatalos kommunikációban a keletnémet vezetőknek, Walter Ulbrichtnek tulajdonították a szóban forgó kezdeményezést.

1953 decemberében egy második, 4800 főt számláló, elítélt hadifoglyokból és polgári személyekből álló kontingenst repatriáltak Németországba. A szovjet kormány a hátramaradt hadifoglyokat – és polgári személyeket – hivatalosan bűnözőknek tekintette, akik úgymond különösen súlyos béke- és emberiségellenes bűncselekményeket követtek el. Valójában repatriálásuk kizárólag a külpolitikai kapcsolatok alakulásától és a belpolitika desztalinizációjának aktuális helyzetétől függött.

A repatriáltak utolsó transzportja 1955–56 folyamán hagyta el a Szovjetunió területét, demonstrálandó Hruscsov posztisztálini külpolitikáját, a szovjet–nyugatnémet kapcsolatok jövőjének kedvező alakulását és a Gulag-rendszer lebontásának szándékát. Konrad Adenauer nyugatnémet kancellár moszkvai látogatására tekintettel és az NSZK-val létesítendő diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó szovjet

szándékok jegyében mintegy 4000 háborús bűnösnek minősített személyt kellett volna átadni a kelet- és nyugatnémet hatóságoknak, egyharmadukat pedig lakóhelyükre engedni. Végül 749 német hadifoglyot és polgári személyt őrizetbe vételre adtak át a német hatóságoknak, míg a többieket szabadon bocsátották.

Noha a repatriálás kérdéséről a szovjet kormányzat döntött, Hruscsov szájában Konrad Adenauer húzott politikai hasznot az utolsó hadifoglyok hazatéréséből. A kancellárt a „hadifoglyok atyjának” nevezték, és még húsz év múlva is Adenauer legfőbb eredményének tekintették a foglyok 1955-ben történt állítólagos kiszabadítását.

Az utolsó hazatérők hozzávetőleg egyharmada elítélt német polgári személy volt. 1944-től 1956-ig a szovjet bíróságok mintegy 35 ezer, jórészt a szovjet megszállási zónából, illetve az NDK-ból származó német civilt ítélték el. Nagyjából 4200 vádlottat halálra ítélték, és közülük 3000 főt ki is végeztek. A halálra ítélték aránya jóval magasabb volt, mint a hadifoglyok esetében. Ez a tény jól szemlélteti egyrészt a szovjet bíróságok jelentőségét a szovjet megszállási politika egészében, másrészt az elfoglalt Németországgal kapcsolatos sztálini politika könyörtelenségét.

1948-tól mintegy 7000, börtönbüntetésre ítélt polgári személyt deportáltak szovjet területen lévő Gulag-tábo-

rokba, ahol ugyanazok a körülmények várták őket, mint katonai szolgálatból fogságba került honfitársaikat. Ugyanakkor az elítélt hadifoglyokkal ellentétben a polgári fogvatartottaknak 1950 után is a táborokban kellett maradniuk. Bár 12 százalék körüli halálozási arányuk magasnak mondható, ez mégis a körülmények korlátozott javulását jelzi a szovjet táborok rendszerében 1947–48 óta. A polgári elítéltek repatriálása a Szovjetunióból ugyanazt az időrendi tendenciát mutatta, mint az elítélt hadifoglyoké. A civilek is két hullámban hagyták el a Szovjetuniót: 1953–54-ben és 1955–56-ban.

MEGKÖZELÍTÉSEK ÉS ÉRTÉKELÉSEK

A kortársak, a szemtanúk és a történészek későbbi nemzedékei – csakúgy, mint a politikusok és az újságírók – egymástól eltérő megközelítésben látták és láttatták a történeteket. A német tapasztalatok és a szovjet politika megítéléséhez különféle értékelési szempontokat alakítottak ki, amelyek összetett és széttartó kontextusokba ágyazódtak.

Az egykori hadifoglyok és polgári személyek, akik életükből hosszú éveket kényszerültek szovjet táborokban tölteni, nem tudtak máshogy tekinteni ezekre az évekre, mint egyéni sorsuk egy katasztrófális fejezetére. Nyomtatásban megjelent és publikálatlan visszaemlékezéseikben egyéni szenvedésükre összpontosítottak, amelyben gyakran nem láttak mást, mint a szovjet – vagy sztálini – bosszú és visszavágás megnyilatkozását, melynek minden célpontja volt, ami csak német.

Más – bár kétségkívül a fogság túlélőinek csekély kisebbségétől származó – beszámolók azonban ettől eltérő szempontokat fogalmaztak meg. Már 1947-ben a német drámaíró Wolfgang Borchert *Draußen vor der Tür* (*Az ajtón kívülről*) című közismert darabjának Beckmann nevű hőse beismeri: „Parancsára, ezredes úr. Besurrantunk valahová. Sztálingrádba, ezredes úr. Csak balul ütött ki a dolog, elkaptak bennünket. A főnökünk civilbe öltözött és kaviáron élt.” Nyilvánvaló, hogy Borchert másképp ítélte meg a fogságért viselt felelősség kérdését. Ő Hitler agresszív megsemmisítő háborújában látta a német fogság legfőbb okát. Emellett rámutatott a szovjet fogság két, számára fontos – úgymond nem

szovjet – vonatkozására is: a németek egymás közti szolidaritásának – vagy a szolidaritás hiányának –, illetve a német tisztak emberi és szakmai kvalitásainak a túlélés és a hazatérés esélyeinek jelentős növelésében vagy csökkentésében játszott szerepére.

Ugyanebben az időben Németországon kívül jellemzően egészen másként ítélték meg a történeteket. A két amerikai értelmiségi, a későbbi Nobel-díjas író, John Steinbeck és a hadifotográfus, Robert Capa útleírása sokkal távolságtartóbb megközelítésmódot szemléltet. 1947 nyarán Steinbeck és Capa a Szovjetunióban tett utazásuk során több helyen is felfigyeltek német hadifoglyokra. Nagyon józan stílusban írták le a látottakat: „*Igaz, rengeteg, munkára fogott német hadifoglyot láttunk, de nem éreztük igazságtalannak, hogy a német hadsereg okozta pusztítást, a romokat velük takarítatják el. És nem vettük észre, hogy túl sokat dolgoztatnák vagy éheztenék a foglyokat. De persze semmiféle adat nem állt a rendelkezésünkre.*”

Ugyancsak 1947-ben egy másik, később szintén irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett író is találkozott német foglyokkal – fogolytársukként. A szovjet állampolgár Alekszandr Szolzsenyicint azért tartóztatták le és ítélték el, mert magánbeszélgetésekben bírálta Sztálint. Később, *A GULAG szigetvilág* című nagy ívű opusában Szolzsenyicin a sztálinizmus általános elemzésének keretében értelmezte a német foglyok sorsát. Szolzsenyicin megítélése szerint a Gulag a sztálini uralom és rendszer büszkesége és meghatározó összetevője volt. Ennek megfelelően a német elítéltek csoportja mindössze egy volt a nagyszámú, egymással behelyettesíthető csoportok között az elnyomó-kizsákmányoló apparátus áldozatainak nagy egészében, ahol nemzetiségre, állampolgárságra vagy a letartóztatás okára vonatkozó megfontolások immár semmiféle szerepet nem játszottak.

Akkor hogyan is értelmezendő a németek szovjet táborokbeli fogva tartásának jelensége? Bosszú, egyfajta erkölcsi igazságtétel, munkával való jóvátétel vagy gátlástalan kizsákmányolás? A hatalmas számokban, a katasztrófális életkörülményekből adódó óriási emberveszteségben és az igazságszolgáltatás politikai célú kihasználásában megnyilatkozó féktelenség nyilvánvalóan felveti a kérdést: lehetséges, hogy a szovjet politika tényleg nem

volt más, mint bosszú és megtorlás? Ezzel szemben áll a moszkvai értelmezés, amely szerint a Kreml döntései a jóvátétel, a repatriálások, a háborús és más bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonása terén összhangban voltak a szövetségesek közötti szerződésekkel és megállapodásokkal. Ezen túlmenően a szovjet álláspont szerint a foglyokkal szembeni bánásmód mindenben megfelelt a nemzetközi jog előírásainak, melyeket a szovjet jogi eljárások lefolytatása és az utasítások kiadása során tiszteletben tartottak.

A szovjet megítélést több tény látszott alátámasztani. Valóban, az 1943-as moszkvai nyilatkozatban és a Németországban felállított Szövetséges Ellenőrző Tanács bizonyos direktíváiban testet öltött a szövetségeseknek a háborús bűnökkel kapcsolatos büntetőeljárásokra és a megszálló erők biztonságát garantáló intézkedésekre vonatkozó megállapodása. A jóvátételi munkavégzés tekintetében a szovjet vezetés egyaránt hivatkozhatott a jaltai nyilatkozat vonatkozó szakaszaira és a Szövetséges Ellenőrző Tanács direktíváira. Végül pedig az 1947. márciusi moszkvai külügyminiszteri konferencián a győztes hatalmak 1948. decemberét fogadták el a repatriálás határidejeként. A hadifoglyok hatalmas tömege és a háború okozta nehézségek azonban a szovjet álláspont szerint magyarázatul szolgáltak a késedelmes végrehajtásra. Tény, hogy a szovjet belső utasítások, beleértve a külföldi hadifoglyok elkülönített kezelésére vonatkozó szabályokat, nem tartalmaztak a németekkel szembeni diszkriminációt, a Gulagon a német foglyok az általános, a nem német elítéltekre is vonatkozó szabályoknak megfelelő bánásmódban részesültek.

Ugyanakkor a szovjet értelmezésnek megvoltak a gyenge pontjai. Általánosságban is elmondható, hogy a szovjet vezetés sohasem habozott saját előírásait is figyelmen kívül hagyni, ha a politikai vagy ideológiai megfontolások alapján ez szükségesnek mutatkozott. 1940-ben a lengyel hadifoglyok lemészárlása Katynban a maga véres valóságában demonstrálta a törvényesség és a vélelmezett politikai-ideológiai szükségszerűség egymáshoz való viszonyát az értékek szovjet hierarchiájában.

A német hadifoglyok nem jutottak a lengyelek sorsára, mindazonáltal a németek vonatkozásában követett szovjet politika áthágta a saját maga

által felállított szabályokat is. Egyes területeken a hivatalos deklarációkat és utasításokat a helyi szovjet hatóságok egyszerűen figyelmen kívül hagyták a szervezés vagy az ellátás hiányossága miatt – vagy azért, mert időközben az eredetivel ellentétes értelmű direktívák érkeztek Moszkvából, például a családtagokkal folytatott levelezésről vagy a bérek kifizetéséről.

Mindezen túl az elítéltek mellett több tízezer, ítélettel nem sújtott hadifogoly is a Gulag által felügyelt táborokban kellett dolgoznia. Ráadásul a szovjet vezetés intézkedései nyomán már 1947-ben elmosódtak az egyes tábortípusok közti határvonalak, amikor a kelet-németországi különleges légerekből több ezer német internáltat a Szovjetunióba szállítottak, hogy velük pótolják a hadifoglyokat és más polgári személyeket, akik már nem voltak munkára foghatók. Mellesleg ennek a kontingensnek az egészségi állapota sem tette lehetővé, hogy széles körben kényszermunkára fogják a Szovjetunióban.

JÓVÁTÉTEL MUNKÁVAL

A súlyos munkaerőhiány kétségkívül fontos motívuma volt a németekkel kapcsolatos szovjet politikának. A második világháború példátlan mértékű pusztítást vitt végbe a Szovjetunióban. A Szovjetunió két ötéves tervnyi jövedelmet veszített el a német támadás és megszállás következtében, s emberéletekben is felfoghatatlan veszteségeket szenvedett. A német hadifoglyok, internáltak és elítéltek munkaerejének hasznosítása legalább részleges megoldást ígért Sztálin gazdasági problémáira. A hadi helyzet alakulásának következtében ennek a politikának a megvalósítására 1943-tól kerülhetett sor.

Az egyszerű költség-haszon elemzés végeredménye általános veszteséget mutat, mivel az élelmezés, az elszállásolás, a szállítás, az őrzés és járőrözés, valamint a táborok vezetésének költségei meghaladták az elvégzett munkából származó bevételt. Jellemző példa, hogy a hadifoglyok által megtermelt állami bevétel egyedül 1949-ben fedezte a megfelelő kiadások összegét.

Mindent összevetve a német hadifoglyok alkalmazása a Szovjetunió számára 2,1 milliárd rubelnyi pénzügyi veszteséget eredményezett. A mintegy 50 milliárdnyira becsült termelési érték

az 1945 és 1949 közötti időszak nemzeti jövedelmének 4–7 százalékát tette ki. A német elítéltek és a Reichsdeutsche deportáltak vonatkozásában nem állnak rendelkezésre adatok, de nincs okunk feltételezni, hogy esetükben az egyenleg kedvezőbb képet mutatna.

A szovjet vezetés alapvetően más fajta számításokkal dolgozott. Számukra az elsődleges szempont a Szovjetunió számtalan iparvállalatánál, illetve a háborús és háború utáni gazdaság létfontosságú területein jelentkező súlyos munkaerőhiány volt. Egyes bányavállalatoknál, a gépgyártás, a nehézipar, a közlekedés több üzemében, valamint a vasút- és közútépítési projekteknél a szükséges munkaerő felét a német hadifoglyok biztosították, de nélkülözhetetlen volt a német polgári munkaerő is. A szovjet vállalatok és az ezeket irányító minisztériumok egy szerint megküzdöttek minden egyes munkaképesnek minősített németért.

A szovjet funkcionáriusok minden szinten újra meg újra megvitatták, miként lehet a leghatékonyabban összeegyeztetni a szovjet gazdaság szükségleteit a foglyok túlélésének, utóbb pedig felépülésének igényével. A moszkvai vezetést komolyan aggasztotta, hogy a foglyok egyszerűen „nem fogják túlélni itt-tartózkodásuk rendkívül hosszú idejét” – azaz a táborokban töltött négy-öt évet. A problémára gyakorlatias lépésekkel reagáltak: 1945 augusztusától kezdve a „munkaképességüket teljes egészében vagy időlegesen elvesztett” fogvatartottak számát csökkentendő a krónikus betegeket és a kritikus állapotba kerülteket egymás után repatriálták. A Németországba 1947–1948-ig visszatelepített polgári Reichsdeutsche deportáltak és legalább egymillió hadifogoly túlnyomó többségét kimerült, lerongyolódott állapotban bocsátották el. Közülük több ezren a hazaút során meg is haltak. Ezután a szovjet táborok munkaképes népsége kielégítő szinten stabilizálódott.

Ugyanakkor az elgyötört hazatérők megdöbbentő látványa kétségtelenül tovább erősítette a Németországban amúgy is meglévő szovjetellenes érzelmet. Kelet-Németországban mindez aláaknáztta az új szocialista rezsim arra irányuló törekvéseit, hogy a Szovjetuniót a jövő Németországának igaz, megbízható barátjaként állítsa be. Ebben az összefüggésben kell értelmezni, hogy a szovjet hatóságok rendre figyelmen kívül hagyták a keletnémetek kéréseit, hogy jelentős számban bocsás-

sanak szabadon egészséges foglyokat is. Csak 1948 végén jutott a szovjet vezetés arra a következtetésre, hogy a hazai gazdaság helyzete immár lehetővé teszi a hadifoglyok felváltását megfelelő mennyiségű szovjet munkaerővel. A minisztériumok azonban még ekkor is a végsőkig alkudoztak, hogy „saját” foglyaik végső elbocsátásának határidejét a lehető legkésőbbi időpontra kitolják.

Ilyenformán a repatriálás határidejének szovjet részről történő egyoldalú és a nyilvános bejelentéseknek ellentmondó kitolása 1948–49-ben nem annyira a szervezés nehézségeivel, mint a hidegháborús időszak gazdasági megfontolásaival magyarázható. Nyilvánvaló, hogy ha a szükség úgy hozta, a szovjet politika szándékosan figyelmen kívül hagyta a szövetségesekkel kötött megállapodásokat. Lényegében ugyanez mondható el a németek által elkövetett háborús, náci és politikai bűncselekményeket érintő bünvádi eljárásokról is. A szövetséges alapelvek eltorzítva jelentek meg a szovjet hozzáállásban és gyakorlatban, ami Németországgal kapcsolatosan egyre inkább a Szovjetunió hidegháborús és megszállási politikáját szolgálta.

A HÁBORÚS, NÁCI ÉS POLITIKAI BŰNCSELEKMÉNYEK KEZELÉSE

A németek által elkövetett példátlan háborús és náci bűnök súlyától függetlenül a hadifoglyokkal szemben lefolytatott bünvádi eljárásokat kezdettől fogva a bűncselekményekhez nem kapcsolódó politikai és ideológiai megfontolások vezérelték. Sztálinnak a német háborús ellenséggel – és annak bűneivel – kapcsolatos nézetei szervesen illeszkedtek a külföldi kapitalista-imperialista és szocializmusellenes erőkről, valamint a Szovjetunió belül működő „ötödik hadoszlopról” alkotott nagyobb képbe.

A jogi és politikai megközelítések összekapcsolása 1949-ben érte el intenzitásának tetőfokát. Sztálin a volt Wehrmacht-katonák és tisztjeik kontingensében a Nyugat szovjetellenes katonai erőinek lehetséges utánpótlását látta. Félelmei – amelyekkel a szerte elkerülhetetlen német újrafegyverkezést mint a Szovjetunió bekerítésére irányuló amerikai törekvések részét és az ő szocialista állama ellen irányuló szubverziót szemlélte – a

Német hadifoglyok,
Brandenburg, 1945

német hadifoglyokkal szemben tömegesen lefolytatott titkos perekben öltöttek leginkább testet. Mindenekelőtt 3600 tisztet, táborno­kot és törzstisz­tet ítéltek el és tartottak vissza a Szovjetunióban, mivel „repatriálásuk esetén felhasználhatók lennének egy új – az angolszász megszálló erők által felállítandó – német hadsereg és katonai hírszerzés parancsnoki állományának kialakításánál”. A háborús bűnöket illető vádpontok immár csak dekoratív célokat szolgáltak. Az olyan egykori náci szervezetek tagjait, mint az SA vagy az SS, már tagságukért elítélték. A bíróságok ítéletek tucatjait szállították naponta.

Ezzel egy időben a szovjet igazságszolgáltatás a német hadifoglyok politikai átnevelésében is minden korábbinál nagyobb szerepet kapott. Ezekhez a tárgyalásokhoz a mintát a szovjet rendszer vélt vagy valós politikai ellenségeinek a fogva tartás ideje alatt is folytatott operatív zaklatása és politikai perek útján történő elnyomása szolgáltatta. Általában elmondható, hogy a hadifoglyok szovjet táborbeli magatartását az egyes foglyok antifasiszta vagy fasiszta beállítottsága bizonyítékának tekintették. Az élelmiszer-

vagy tűzifalopást a szocialista tulajdon eltulajdonításaként torolták meg, és a munkahelyi normák hiányos teljesítését többnyire mint szándékos ellenforradalmi szabotázsakciót ítélték meg. A tábori körülményeket vagy a politikai átnevelést érintő nyílt bírálatokat pedig veszedelmes fasiszta eszmék megnyilvánulásának tekintették.

1948 novemberében Kruglov belügyminiszter arra figyelmeztette a táborok vezetését, hogy „fasisztabarát elemek”, „szovjetellenes agitációs és más szélsőséges célokra” igyekeznek majd kihasználni a hadifoglyok körében tapasztalható, a repatriálás elmaradása miatti általános elégedetlenséget. Egy hónappal később Kruglov megismételte a figyelemfelkeltő felhívást, s a csekisták feladatkörét kibővítette a „fasisztabarát és reakciós foglyok” leleplezésével, akik „sztrájkra és engedetlenségre bujtogatnak”, és akik „hazug, szovjetellenes rágalmakat terjesztenek provokatív céllal”. Az ilyen foglyokat le kellett tartóztatni és szovjet katonai bíróság elé kellett állítani. A politikai üldöztetés az 1949–50-ben lezajló tömeges bírósági tárgyalásokban érte el tetőpontját.

A háborús és náci büntettekért elítélt polgári foglyok száma lényegesen alacsonyabb volt. Figyelembe véve az archív statisztikákban tátongó jelentős hézagokat (kiváltképp 1945–1946 vonatkozásában), mintegy 5400 ilyen tár-

gyalás számolható össze. Mivel Kelet-Németországot a szovjet birodalom új, integráns részének tekintették, itt Sztálin bíróságai inkább az úgynevezett „szocialistaellenes elemeket”, azaz az ellenzékieket vonták felelősségre, mint a háborús és náci bűnök elkövetőit. A német polgári személyek esetében hozott ítéletek hozzávetőleg 70 százaléka a szovjet büntető törvénykönyv hírhedt 58. cikkelye alapján államellenes bűncselekménynek minősített ügyben született, s a büntetések körülbelül 30 százalékát az úgynevezett nyugati szovjetellenes imperialisták és ezek hírszerzői megbízásából végzett kémkedés vádjá alapján szabták ki.

Egy kétségtől meglehetősen szélsőséges eset rávilágíthat a szovjet igazságszolgáltatás prioritásaira Kelet-Németországban. Az 1950-es évek elején a Waffen-SS egy volt – és a keletnémet rendőrség akkori – tagja ismételtelen és nagy részletességgel ecsetelte a Szovjetunió iránti megvetését, és gyalázta a szovjet vezetést. Sztálin és Marx Kelet-Németországban könnyen beszerezhető képeit használta céltábla gyanánt, amikor saját légpuskájával célba lőtt. Mi több, baráti társaságban az általa elkövetett háborús bűncselekményekkel hancegett: elbeszélése szerint tizen­négy szovjet hadifogollyal végzett a fronton. A szovjet hadbíró­ság halálra ítélte a férfit, ám nem a hadifoglyok feltételezett meggyilkolásáért. Épp ellenkezőleg: a szovjet ügyészek és bírák még csak jellekes érdeklődést sem mutattak a kérdést iránt. Ehelyett a rendőrt a légpuskás lögyakorlatok, valamint a Sztálin, Moszkva és a Szovjetunió elleni gyalázkodás tényével bizonyított, állítólagos „ellenforradalmi agitációs” és „terrorista” szándékainak vádjá alapján ítélték el és végezték ki.

A sachsenhauseni koncentrációs tábor parancsnoka és törzstisztjei ügyében 1947-ben lefolytatott híres per során sem érték be annyival, hogy nyilvánosan demonstrálják a náci bűnök elkövetőinek megbüntetésére irányuló szovjet eltökéltséget, hanem még ezt az ügyet is politikai-ideológiai értelmezésekkel terhelték. A szovjet álláspont szerint a per rávilágított a Nyugatnak a fasiszmus és a kapitalizmus mélyebb összefüggései iránti tudatlanságára, ami bizonyítékul szolgált arra, hogy a szovjetek „jobban”, jogszerűbben, tisztességesebben és következetesebben kezelik a múlt német – kapitalista-fasiszta – bűneit. ♦

Fordította: Farkas Ákos

A szerző levéltáros, történész, egyetemi oktató, Helmut Schmidt Universitát, Hamburg